

## ДАВНЬОРУСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. БУЧАК

*У статті опубліковано давньоруські матеріали з розкопок багатощарового поселення поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Досліджено ландшафтно-топографічну структуру території, реконструйовано напрямки господарської діяльності населення та адміністративний устрій регіону.*

За два минулі десятиліття помітно зросла джерельна база поселень сільського типу, розкопаних великими площами, що відкриває нові перспективи в дослідженні таких важливих питань давньоруської історії, як взаємовідносини сільської округи з найближчими городищенськими центрами, характер та форми експлуатації сільського населення, основні напрямки його господарської діяльності. Суцільне археологічне обстеження територій та картографування всіх виявлених пам'яток стають надійним джерелом для історико-демографічних досліджень, без яких неможливо уявити якісні зміни в усіх сферах життя давньоруського суспільства. Усе ще залишаються на стадії вивчення археологічні ознаки різних типів поселень, відомих за писемними джерелами. Наприклад, як інтерпретувати невелике, добре укріплене городище, оточене десятками гектарів відкритих поселень? За якими ознаками відрізняються згадані в різних літописах назви поселень: «весі», «села», «становища», «погости» і «свободи»? Усебічне дослідження мікрорегіонів та поселенських структур, їхня систематизація, реконструкція просторово-планіграфічної структури на різних хронологічних етапах заселення території дозволять отримати відповіді на ці запитання.

Одним із таких регіонів є південна Київщина, де останнім часом проводилися систематичні дослідження, зокрема на правобережжі Канівського водосховища.

Канівське Придніпров'я належить до густонаселених районів Південної Русі: лише на ділянці завдовжки близько 20 км від колишнього с. Трахтемирів до с. Бучак досліджено 28 давньоруських пам'яток, представлених городищами, поселеннями, могильниками, печерним монастирем. Матеріали розкопок поселень, досліджених широкою площею в ур. Чернечому та Ревутовому поблизу с. Григорівка, вже введено до наукового обігу (Петрашенко 1997, с. 114—144; Петрашенко 1999, с. 60—77). У цій статті розглянуто ще одну групу давньоруських пам'яток, розташованих поблизу с. Бучак, де обсяг робіт дозволяє не

лише опублікувати і ввести до наукового обігу нові матеріали, а й запропонувати їхню соціально-історичну інтерпретацію.

С. Бучак (нині не існує) Канівського р-ну Черкаської обл. добре відоме в науковій літературі завдяки пошуковим роботам, зумовленим спорудженням Канівського водосховища та проведенням В.Й. Довженком, І.Г. Шовкоплясом, Є.Ф. Покровською, М.Ю. Брайчевським, Н.М. Кравченко, Є.В. Макимовим, М.П. Кучерою, О.М. Приходнюком (Максимов 1982, с. 96; Довженко, Приходнюк 1971; Брайчевський, Кравченко 1985; Петрашенко, Козюба 1999, с. 139—158). Із середини 1980-х рр. ми розпочали охоронно-рятувальні роботи на давньоруському могильнику, які з певними інтервалами тривають і досі. Стаціонарні розкопки упродовж двох польових сезонів здійснено у 1990-х рр. на поселенні Рожана Криниця. Ще на трьох поселеннях та двох городищах проведено шурфування і невеликі розкопки в місцях виявлення об'єктів, знято плани городищ. Завдяки цим роботам отримано інформацію, яка, дуже ймовірно, може відбивати реальну заселеність цього мікрорегіону в давньоруські часи. У статті опубліковано давньоруські матеріали з поселення в ур. Рожана Криниця, матеріали із сусідніх пам'яток розглянуто лише для з'ясування місця і ролі цієї пам'ятки в найближчому її оточенні.

Поселення знаходиться на береговій терасі за 1,65 км на північ від Бучацької пристані (рис. 1). Тераса здіймається над водою на 3—4 м, вона сильно нахилена в бік Дніпра, перепад її висоти становить майже 6 м. З півночі вона обмежена широкою балкою, за нею знаходиться гора Туз, що виходить до Дніпра, на якій розташоване городище. З півдня проходить яр зі струмком, вода тече з кількох джерел, над одним з яких знаходиться відома пам'ятка природи й етнографії «Рожана Криниця». Довжина тераси вздовж берега — близько 300 м, ширина (сучасний стан) 15—20 м, центральна частина нижньої ділянки пошкоджена величезним зсувом, який повністю знищив культурний шар поселення, вдалося дослідити лише невелику ділянку із залишками давньоруського житла. За 30 років функціонування водосховища близько

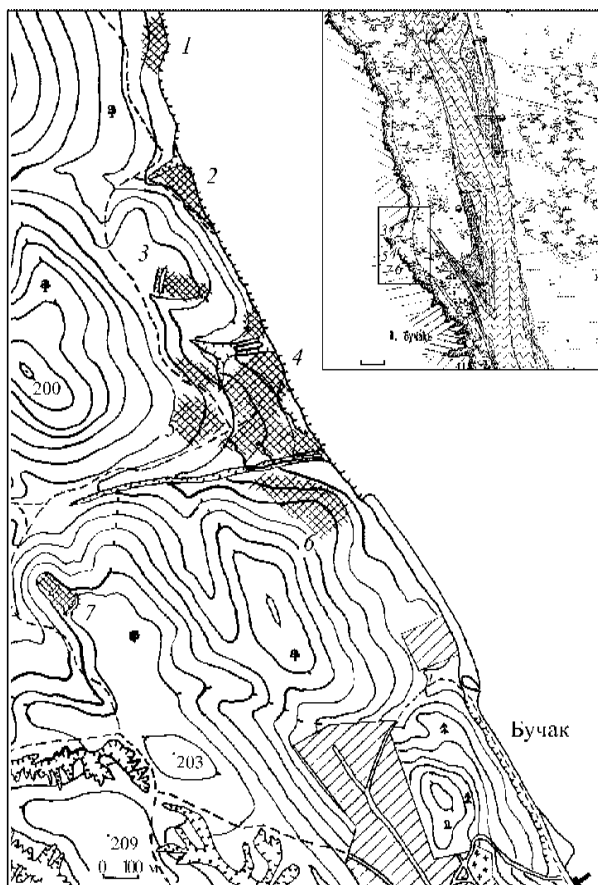


Рис. 1. План-схема розташування давньоруських пам'яток поблизу с. Бучак: 1 — поселення Під Понятовським; 2 — могильник; 3 — городище; 4 — поселення в ур. Рожана Криниця; 5 — поселення в ур. Гребінець; 6 — поселення Козаків Шпиль; 7 — городище; А — вирізка з карти долини Дніпра біля с. Бучак (зйомка 1908 р.)

40—70 м тераси розмиті. Схил над нижньою терасою, попри значну стрімчастість, також був заселений: під час його терасування для саджання саду й лісу робітники знаходили тут людські кістяки, в тому числі й дитячі, а також кераміку та інші речі. Шурфування схилу тераси підтвердило наявність культурного шару, дуже пошкодженого під час земляних робіт. Над схилом знаходиться невеликий рівний майданчик, на якому раніше була розташована садиба лісника. Тут, як і в ур. Чернече, у воді опинилася велика кількість знахідок, що потрапили сюди з розмиву культурного шару. Місцеві колекціонери зібрали речі з різночасових поселень, зокрема давньоруські: хрестики, прикраси, а також монети різного часу.

#### Територіальний аналіз за типами ландшафтів, га

Зона			Типи ландшафтів				
ресурсна	селітебна (разом із могильником)	ерозійна	тераси	схили пагорбів	міжгір'я	заплава	потенційні орні землі
300	10	5	10	150	5	120	80

Деякі з цих речей було передано експедиції, інші вдалося лише замалювати — цей матеріал також розглядатиметься у статті.

#### Аналіз ландшафтно-топографічної структури

Територія могильника, а також безпосередньої господарської діяльності мешканців усіх поселенських структур (2 городища, 4 поселення) охоплювала простір  $2 \times 1,5$  км, що становить 300 га. Приблизну ландшафтно-топографічну схему мікрорегіону подано в таблиці.

Майже 120 га площі займає заплава, її ширина від корінного берега до основного річища становила 500—700 м. Значну її частину займали водоймища, що утворилися завдяки широкій стариці Дніпра. Крім того, невелике озеро постійно функціонувало під терасою, де розміщувався могильник (його добре пам'ятають старожили). Загальна площа, постійно зайнята водою, становила близько 15—20 га. На близько 10 га площі знаходився великий острів, який затоплювався лише під час великої повені (рис. 1, А). Головна частина заплави (близько 90 га) — це заливні луки — основна кормова база для випасу худоби і заготівлі сіна. Найбільшу частину ландшафту становили схили пагорбів (160 га), приблизно половину з них могли використовувати під оранку. Поселення розміщувалися на першій надзаплавній терасі, яка тепер повністю затоплена, та на схилах другої тераси, на якій будівлі врізалися у схил, а площа подвір'я нівелювалася. Відстань між поселеннями та могильником уздовж берегової лінії не перевищувала 300—400 м, одне з городищ знаходилося на пагорбі над могильником, друге — віддалене від берега на 800—850 м. Площу поселень можна встановити лише приблизно на основі фіксації культурного шару у зрізі сучасної берегової лінії водосховища та розкопів і шурфів на схилах тераси, що постійно розмиваються. Основне поселення (ур. Рожана Криниця) мало площу 3,75 га, три інші — 0,5; 1,0; 1,75 га. Городища мали невелику площу дитинця (у межах 0,35—0,36 га). Ділянки, що прилягали до городищ, також могли бути заселеними. Принаймні на одному зі схилів городища над могильником виявлено культурний шар із давньоруською керамікою. Отже, загальна селітебна площа становила близько 8—9 га, площа могильника — близько 1 га.

Територіальна структура досліджуваної ділянки є типовою для Канівського міжгір'я. Основну її частину займають схили пагорбів та глибокі яри; рівних ділянок, найзручніших для орного землеробства, майже не було. Саме на них розмістилися поселення і могильник. Потенційні орні поля могли існувати на деяких слабо нахилених ділянках пагорбів, проте їхня площа навряд чи перевищувала невеликі городні ділянки для обслуговування мешканців однієї садиби. Отже, основна господарська одиниця в територіальній структурі урочищ — заплава. Вона була кормовою базою для худоби та надійним джерелом води. В основному річищі Дніпра та в озерах його стариць знаходилися фактично невичерпні запаси риби, а виходи глини, сланців та лімонитів у берегових урвищах створювали необхідні сировинні ресурси для розвитку ремесел. Дороги, як і нині, проходили в сідловинах між горами, і, крім того, існувала дорога уздовж берега, придатна для пересування в суху пору року. Найближчі давньоруські пам'ятки уздовж берега розташовувалися на відстані близько 1,5 км. На протилежному, лівому, березі Дніпра, майже навпроти, знаходилося відоме Комарівське поселення (X—XV ст.).

### *Етапи заселення мікрорегіону*

Освоєння досліджуваної території почалося ще за доби бронзи (культура багатопружкової кераміки), а інтенсивне заселення припадає на період ранньозалізної доби. Потужні шари чорноліської та підгірцівської культур виявлено на всій площі могильника, в ур. Гребінець й у змиві. У змиві та культурному шарі берегових терас знайдено матеріали зарубинецької та київської культур, зокрема фібули, римські монети (161—169 та 138—161 рр. н. е.), візантійський фоліс (491—518 рр.). Трапляється кераміка празько-пеньківського типу, волинцівської культури (досліджено 4 житла), у змиві знайдено половинку дирхема (800—803 рр.). Отже, до появи тут давньоруського населення впродовж усього 1 тисячоліття ця ділянка дніпровського узбережжя була постійно заселеною, можливо, лише з невеликими інтервалами — приблизно в 50—100 років. Ці інтервали були необхідною умовою відновлення продуктивності ландшафтів.

Давньоруський етап заселення починається на межі X—XI ст. і триває до XV ст. Найвичерпнішу інформацію про хронологію поселень дають кераміка та датований інвентар. Опрацювання керамічного матеріалу з цих пам'яток дозволило встановити послідовність заселення урочищ. Першим серед них було освоєне ур. Під Понятовським, де поселення виникло вже на межі X—XI ст.; центральне поселення в ур. Рожана Криниця заселяється з 30-х рр. XI ст.; із середини XI ст. починає дія-

ти поселення в ур. Гребінець; у XII ст. будуються городища і виникає ще одне селище — Козаків Шпиль. Отже, всі поселенські структури стають синхронними лише у XII ст., городища з'являються, як і на інших ділянках канівського узбережжя, дещо пізніше серед селищ, які вже функціонують.

### *Опис давньоруських об'єктів із поселення Рожана Криниця*

Основний розкоп площею близько 900 м<sup>2</sup> розміщено на останці нижньої тераси, невеликі розкопи закладено вздовж берегового урвища в місцях заповнення об'єктів, усього досліджено площу близько 1000 м<sup>2</sup>. На поселенні виявлено 7 давньоруських жител XI—XIII ст., 4 житла VIII—IX ст. (Петрашенко 1997, с. 154—160), 5 будівель (одна XIV—XV ст., дві XII—XIII ст., дві VIII—IX ст.), 49 різночасових ям (рис. 2).

Культурний шар залягав нерівномірно, через інтенсивні площинні змиви та зсуви його товщина коливалася від 0,3 до 1,5 м. Вертикальна стратиграфія не дає змоги розмежувати різночасові культурні шари, що пояснюється значним нахилом тераси в бік Дніпра та її ескарпуванням під забудову давньоруських садиб. Культурний шар постраждав від сучасного терасування під посадку кущів та дерев. Товщина культурного шару на таких ділянках становила 0,25—0,4 м, а знахідки починали траплятися відразу після зняття дерну. Материк мав шарувату структуру, у південно-західній частині розкопу його основу складав пісок, у північно-східній — лесоподібний суглинок.

Житло 1 виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, лінза заповнення котловану фіксувалася в урвищі берега, яке знищило більшу його частину. Зберігся західний кут із частиною глинобитної печі, південно-західна стіна збереглася на довжину 1,35 м, північно-західна — на 2,2 м. Котлован було орієнтовано кутами за сторонами світу і занурено в материк на глибину 0,25 м, у куті виявлено стовпову яму діаметром 0,33 м, завглибшки 0,25 м. Збереглася західна частина печі розміром 0,85 × 0,7 м. Піч орієнтовано за лінією північний схід — південний захід, її розміри за зовнішнім контуром становили приблизно 1,2 м. Стіни печі збереглися на висоту 0,15—0,2 м. Вона мала два черені, нижній (завтовшки 2 см) лежав безпосередньо на материк, верхній, потужніший, мав товщину до 7 см. Між черенями зафіксовано прошарок (3 см) із попелу і вугликів. Під час розчищення верхнього череня виявлено кістки тварин, їх фрагменти траплялися також під час зачищення тильної частини печі, що свідчить про використання кісткових решток при її спорудженні. У заповненні знайдено фрагменти ліпної слов'янської та давньоруської кераміки: вінчик XII ст., великий фрагмент гончарного денця. На долівці лежала щелепа бика.

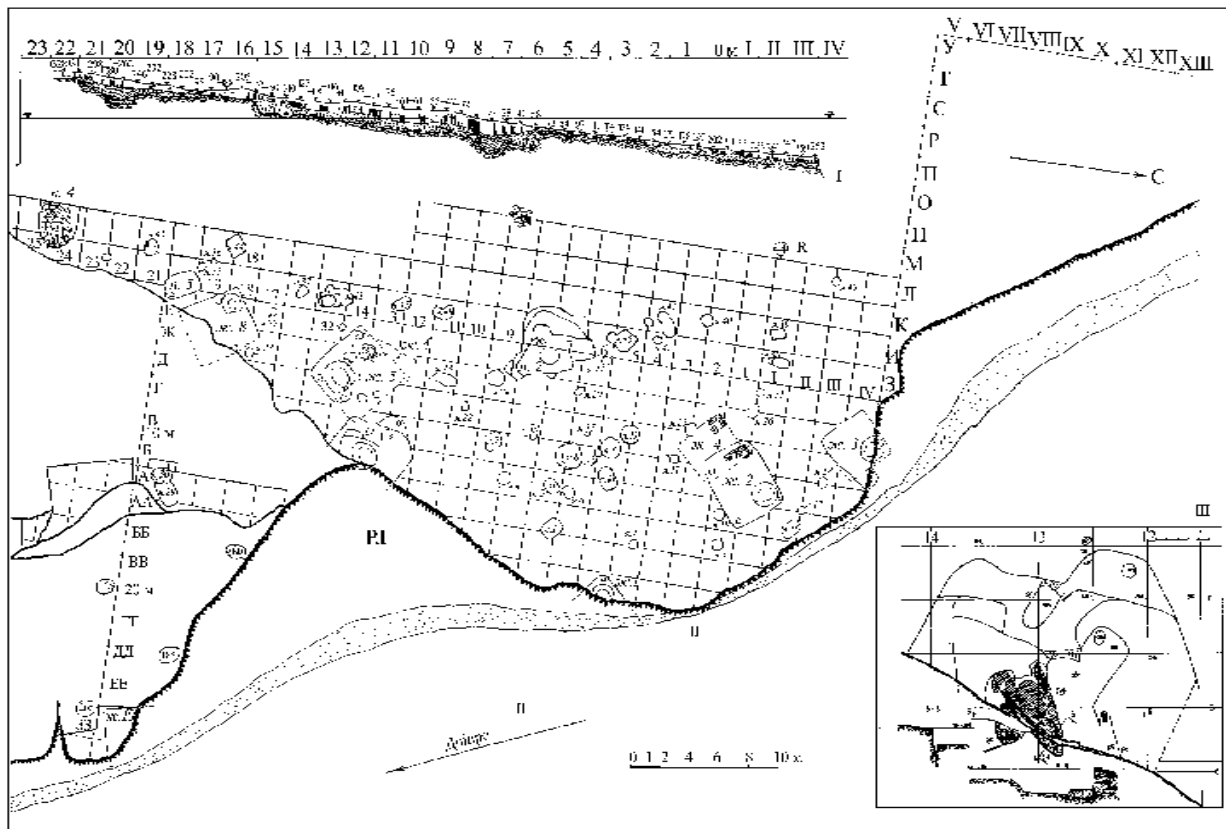


Рис. 2. Поселення в ур. Рожана Криниця: розріз за лінією Ж-3 (I), загальний план розкопу (II) та план будівлі 1 (III)

Житло 2 виявлено відразу після зняття дернового шару завдяки концентрації великої кількості кераміки та плямі заповнення котловану, зафіксованій після першого зачищення. Чіткіші контури котловану виявлено на глибині 0,4—0,5 м на рівні материка.

Котлован мав прямокутну форму (5,0 × 3,4 м) і був витягнутий за віссю північ-схід—південь-захід. Північно-східна стіна котловану суто вертикальна, інші мали невеликий нахил до середини. Оскільки житло врізане у схил, його північні стіни були заввишки 0,2—0,4 м, а південні — 0,9—1,2 м. Долівка була підмазана зелено-сірою спондиловою глиною. Уздовж стін котловану зафіксовано стовпові ями. Господарська яма завглибшки 0,5 м (0,8 × 0,6 м) знаходилася на відстані 1 м від південного кута (рис. 2, II).

Глинобитна піч розташована в північному куті, челюстями (0,5 м) повернена на схід, її споруджено на глиняній підсипці (12—15 см), розміри стін по периметру — 1,6 м. Стіни збереглися на висоту 10—15 см, у тильній частині — на 25 см. Черинь (1,3 × 1,1 м) мав два рівні: верхній завтовшки 6 см і нижній — 3—4 см. Під ними знаходився тонкий прошарок гумусу (2—3 см), який підстеляли шматочки печини. В обидва черені було вмазано фрагменти гончарної кераміки, з яких вдалося реставрувати три посудини.

У західному куті житла знаходився потужний завал печини, витягнутий уздовж південно-західної стіни, його розміри становлять 1,6 × 0,8 м, висота близько 0,6 м. Це залишки глинобитної печі, що впала з другого поверху. На користь такого припущення свідчать шматки череня та спресована глиняна маса від склепіння, а також стратиграфічні спостереження. Завал клиноподібної форми розміром 1,4 × 0,65 м поблизу стін котловану був завтовшки 0,6 м, поступово зменшуючись (до 0,2 м) у напрямку падіння.

Заповнення котловану було насичене великою кількістю знахідок: близько 150 вінець і верхніх частин горщиків, 4 вінця глеків (на одному з них помітні сліди жовтуватої поливи), 50 донець та їхніх фрагментів (12 із них мають тавра). До комплексу входили також уламки фрагментів «вушок» від «амфорок» київського типу (рис. 3, I—5). Крім кераміки, у центральній частині житла знайдено два залізні ножі завдовжки 9,5 і 9 см, біля східного кута — залізне відерне вушко, а поблизу північно-західного кута — черешковий ромбоподібний наконечник стріли завдовжки 5 см, із шириною пера 2,4 см (рис. 4, 7). Поряд знаходилася залізна кулька діаметром 2,2 см, вагою 24,6 г, у центрі — залізний ключ від трубчастого замка завдовжки 10,5 см, двома невеликими пробійниками (рис. 4, I—6). Уздовж стін котловану виявлено 4 цвяхи, а також фрагмент залізного шлаку. На долівці знайдено

свинцевий конус із наскрізним вертикальним отвором (рис. 4, 8) і фрагмент свинцевої пластини, обрізаної під кутом. У заповненні котловану виявлено чотири фрагменти кручених браслетів (три синього кольору, один оливкового), два з яких перевиті золотавою ниткою (рис. 4, 9—12).

Вироби з каменю представлені двома фрагментами точильних брусків, фрагментами жорна, трьома екземплярами шиферних пряслиць (рис. 4, 13—15). Знайдено також глиняне пряслице, напевно, зі слов'янського шару повторного використання (рис. 4, 16). На одному з шиферних пряслиць міститься 12 радіальних «промінчиків», розміщених на верхній площині. У заповненні траплялися кістки тварин, зокрема роги оленя й тура, зі слідами обробки. Житло за комплексом знахідок датується другою половиною XII — початком XIII ст.

Житло збереглося частково, його північна частина знищена урвищем. Котлован виявлено на глибині 0,7—0,8 м від сучасної поверхні, він заглиблений у материк на 0,5 м та орієнтований кутами за сторонами світу. Котлован був заповнений піском (у цьому місці материк здебільшого складався з піску, іноді з крапленням дрібного каміння і залістих конкрецій). Північно-західна стіна збереглась у довжину на 1,4 м, південно-

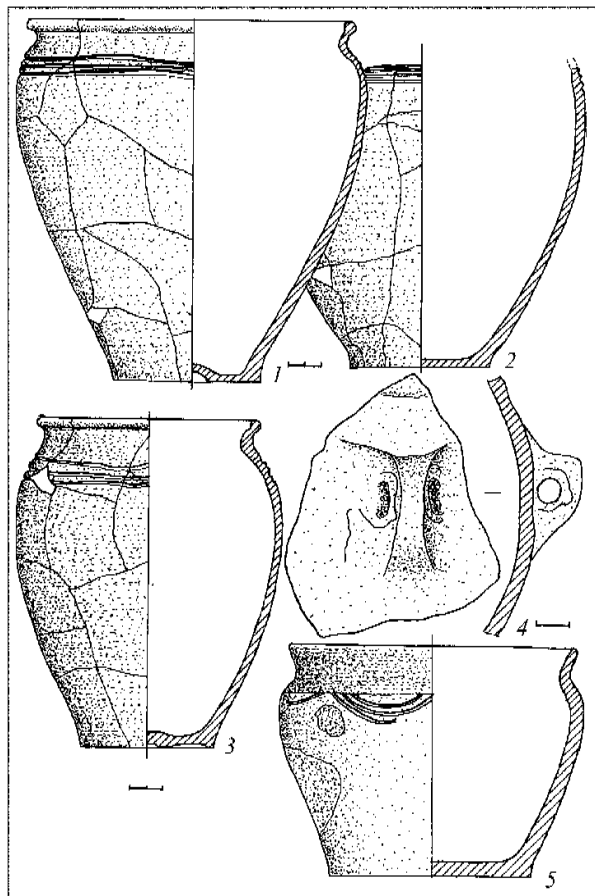


Рис. 3. Кераміка з житла 2: 1—3 — із череня печі; 4, 5 — із заповнення житла.

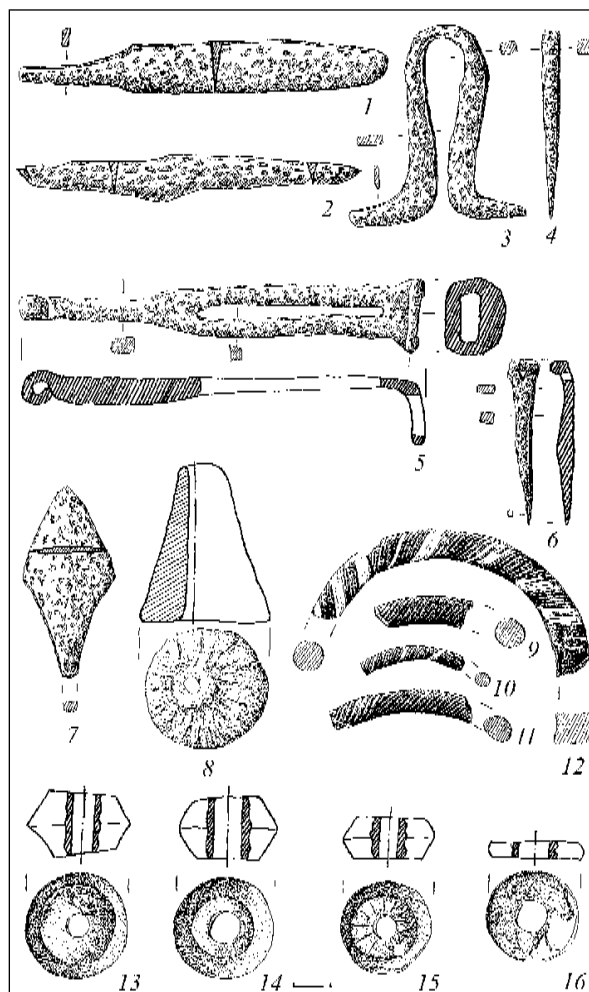


Рис. 4. Знахідки з житла 2

східна — на 4,2 м, довжина вцілілої південно-західної стіни — 3,6 м. Житло також врізане у схил, перепад долівки становив 6—10 см, висота в західній і південній частинах сягала 1,1 м, у північно-східній — 0,7 м. Долівка вимазана спондиловою глиною, стовпові ями відсутні. У північній частині знаходилися залишки глинобитної печі розміром 1,2 × 1,2 м. Стіни збереглися на висоту 10—25 см і мали товщину 0,2—0,24 м, челюсті (0,35 м) повернені в південно-східному напрямку. Черинь на 22—25 см здіймався над рівнем долівки, він мав два рівні, розділені змішаним суглинковим прошарком завтовшки 3—7 см. Вони містили уламки кераміки XII ст., частина з яких ангобована. Ймовірно, житло було квадратним (3,4 × 3,4 м) з піччю в північному куті, а зафіксована північно-східна стіна завдовжки 4,4 м містить також і тамбур-вхід.

У заповненні виявлено близько 50 фрагментів гончарної кераміки, зокрема стінку амфори й одне «вушко» від глечика. Поблизу південно-західної стіни знайдено зігнуту навпіл бронзову, вкриту зеленою патиною пластину завширшки 1,7 см і завдовжки 3,8 см.

Житло 5 виявлено на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, майже на рівні материка (0,8—0,9 м); вдалося зафіксувати південний і західний кути та повністю виявити південно-західну (4,6 м) і південно-східну (2,6 м) стіни. Котлован був врізаний у схил на глибину 0,5—0,6 м, тому краще фіксувалася його заглиблена частина. Долівка в цьому місці знаходилася на глибині 1,3 м від сучасної поверхні. Крім того, північно-східна частина житла, в деяких місцях знищена будівлею 1, частково перекривала котлован раннішого житла, що також ускладнило його фіксацію. Котлован з боку схилу заглиблений у материк на 0,5—0,6 м. Контури житла вдалося встановити лише на рівні долівки, підмазаної глиною; вона була рівною (перепад становив усього 8 см). Житло, ймовірно, було квадратним із розміром стіни 4,6 м. У котловані виявлено 10 ям, з яких лише розташовані уздовж південно-західної стіни належать до цього житла, а також господарську яму навпроти печі (0,6 × 0,8 м) завглибшки 0,5 м з керамікою XII ст.

Масивна глинобитна піч (1,75 × 1,7 м) знаходилася у південному куті, стіни збереглися на висоту 0,3 м від рівня череня, їхня ширина 20—25 см. Частково збереглося склепіння печі, що нависало на черенем у проекції до 40 см. Челюсті (0,6 м) повернено в північно-східному напрямку. Черень (1,3 × 1,1 м) здіймався над долівкою на 0,25—0,28 м. Піч споруджено на змішаній підсипці з гумусу та з вкрапленням каміння, окремі камені підпирали також її челюсті.

Житло було заповнено керамікою двох хронологічних періодів: середини XII ст. і ранніми формами X — початку XI ст., що належали раннішому житлу. Поблизу північно-західної стіни знайдено залізне долото (довжина 19,5 см, ширина 1,3—1,5 см), а поряд із піччю — залізний ніж (довжина 14 см, довжина леза 8 см). Ще один фрагмент ножа виявлено в північній частині житла. На долівці також знайдено два цвяхи, кам'яне пряслице і точильний брусок, виготовлені з сірого місцевого сланцю.

Житло 7 перекривалося житлом 5, вдалося зафіксувати лише західний кут з піччю-кам'яною. Завал каміння розміром 1,2 × 1,2 м знаходився прямо над черенем розміром 0,8 × 0,5 м, який розміщувався безпосередньо на материк у і був заповнений попелом, дрібним камінням, дно мало лінзоподібну форму й було випалене до червоного кольору. До цього житла, напевно, належить яма, частково перекрита піччю житла 5. Вона має округлу форму діаметром 1,0 м, завглибшки 0,7 м, у її заповненні виявлено кераміку межі X—XI ст.

Житло 10, що збереглося частково, виявлено за 14 м на схід від основного розкопу. Лінзу заповнення котловану було помічено в урвищі берега на глибині 0,2 м від сучасної поверхні.

Західна стіна збереглася на довжину 2,4 м, південна — на 1,3 м, котлован заглиблено в материк на 0,55—0,65 м. Слідів підмазки долівки не виявлено, залишки печі також відсутні, проте заповнення котловану містило шматки печини. Цю будівлю умовно зараховано до жител. У заповненні виявлено ліпну й гончарну кераміку межі X—XI ст.

Ще одне житло (6) XII ст. виявлено в третьому розкопі, який знаходиться за 35 м на північ від основного розкопу. Житло збереглося частково, над ним знаходилася будівля XIV—XV ст., нижче — слов'янське житло. Котлован орієнтований кутами; вдалося встановити розміри стін, м: північно-західна — 2,5, південно-західна — 3,7, південно-східна — 2,3. У північному куті знаходилася глинобитна піч, від неї збереглася ділянка бокової стіни. У південному й західному кутах, а також посередині північно-західної стіни зафіксовано стовпові ямки діаметром близько 0,3 м. Ще одна ямка знаходилася поблизу печі. Житло було заглиблене в материк на 0,5—0,6 м. У центрі, на долівці, розчищено добре випалений глиняний майданчик розміром 1,4 × 0,9 м — можливо, залишки печі попереднього використання. У заповненні знайдено невелику кількість кераміки XII—XIII ст., фрагмент орнаментованого пластинчастого бронзового браслета з розширеними кінцями, два фрагменти скляних браслетів, скляна намистина (двійчатка) зеленого кольору.

Виробничі споруди представлені будівлею 1. Ця заглиблена до 1 м споруда, розміром 4 × 5 м (частина зруйнована урвищем), мала стовпово-каркасну конструкцію і перекривалася дахом; стін, напевно, не було (рис. 2, III). Вона мала нерівну східчасту долівку й велику глиняну піч на невисокому узвишші в центрі. Збоку знаходилася невелика яма (0,85 × 0,45 м) завглибшки 0,45 м. Від печі залишився потужний завал печини (0,5 м завтовшки), з якого стирчало кілька обвуглених брусків завтовшки 8—10 см і завширшки до 20 см. Під цим завалом знаходився дуже перепалений майданчик (1,4 × 1,0 м), лінзоподібної форми, який перекривав шар перепаленого вапняку завтовшки до 15 см. Відсутність вертикальних стін, східчаста нерівна долівка та характер заповнення вогнища свідчать про виробничий характер цієї будівлі. На долівці знайдено кілька фрагментів кераміки кінця XI — початку XII ст., денце з таврами, ніж, два цвяхи й точильний брусок. Зважаючи на заповнення вогнища, цілком імовірно інтерпретувати цей об'єкт як споруду для випалювання вапняку, який широко використовувався у чинбарстві, залізобудівній та будівельній справах. Можливо, виявлена будівля є чинбарнею. Залишки обвуглених колод та стовпові ями свідчать про мож-

ливу наявність якогось дерев'яного каркасу в центрі споруди та над піччю. Котлован будівлі, ймовірно, не мав стін, а лише дах, що сприяло кращому вивітрюванню шкіри. Печі для випалювання вапняку на археологічних пам'ятках трапляються нечасто, дані про них у спеціальній статті зібрав В.М. Войнаровський (Войнаровський 2000, с. 61). Такі печі часто споруджували врізаними у схил для кращого доступу повітря. Саме такою була розкопана нами споруда.

Будівлю 2 виявлено на глибині 1 м від сучасної поверхні завдяки сірому заповненню аморфної плями. Котлован (4,4 × 4,0 м) вдалося окреслити на рівні материка, на глибині 1,35 м. Його стіни в південній частині прямовисні, у північній — нахилені, дно нерівне і має чашоподібні заглиблення з перепадом 10—20 см. Крім того, з південного боку будівля мала східчастий спуск у котлован у вигляді трьох сходинок завширшки 30—40 см. Жодних слідів дерев'яної обшивки стін не зафіксовано, стовпові ямки також відсутні. Заповнення було досить однорідним і дуже бідним на знахідки. Відсутність будь-яких слідів замивів, можливо, свідчить на користь того, що котлован був перекритий наземною спорудою на кшталт сараю, а сама споруда слугувала льохом для зберігання продуктів.

У заповненні виявлено невелику кількість давньоруської кераміки XII ст., серед якої виділяється мініатюрний горщик грубої роботи з гачкоподібним вінчиком. Він за формою і технологічними особливостями аналогічний до горщика з житла 2 та з ями 47 (рис. 5, 2). Крім кераміки, тут знайдено фрагмент скляного крученого браслета оливкового кольору.

Із 49 ям, досліджених на основному розкопі, 36 належать до давньоруського часу. Вони мали овальну чи округлу форму, розмір у діаметрі становить 0,5—1,4 м, заглиблені в материк на 0,5—0,9 м, з вертикальними або дещо нахиленими до середини стінками.

На особливу увагу заслуговує яма 47 (1,85 × 1,4 м), яка вирізнялася великими розмірами і значною насиченістю знахідками, її глибина від сучасної поверхні 1,65 м, від рівня материка 0,8 м. У заповненні виявлено більше 100 фрагментів гончарної кераміки, серед них — 50 верхніх частин горщиків, розвал великої корчагі-піфоса. Вдалося реставрувати три горщики, один з яких має сліди деформації (рис. 5, 1, 3, 5). Крім горщиків, трапилися уламок площки та керамічний тигель (рис. 5, 4, 6). З інших речей знайдено два фрагменти скляних кручених браслетів (оливкового й зеленого кольору), залізний ніж, невеликий броньбійний чотиригранний наконечник стріли, фрагмент залізного вушка відра. У заповненні виявлено шматки печини, великий фрагмент залізного шлаку, кістки тварин.

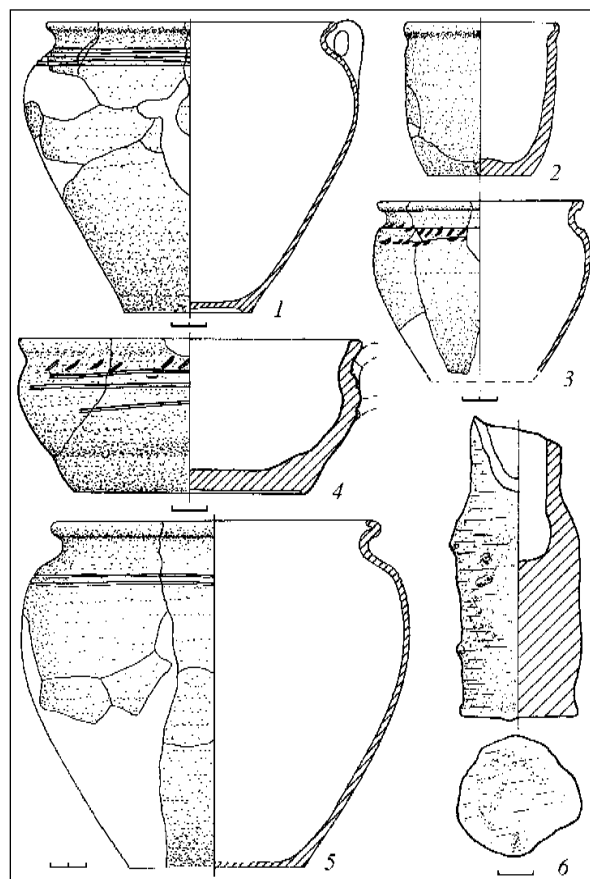


Рис. 5. Кераміка з ями 47

Основні знахідки концентрувалися у верхній частині заповнення ями, що свідчить про існування якоїсь будівлі над нею, можливо, виробничого характеру.

### Речовий матеріал

Наймасовішими, а отже, й найбільш інформативними є керамічні знахідки, серед яких, як і на інших давньоруських пам'ятках, переважали горщики. Ця категорія виробів дає змогу провести статистичний аналіз, використовуючи програму математичної обробки кераміки за методом В.Ф. Генінга (Генінг 1973, с. 114—135), що дозволить зіставити бучацьку кераміку з керамічними комплексами інших давньоруських поселень, опрацьованими за цією методикою (Петрашенко 2003, с. 111—121). Для статистичної обробки відібрано 8 цілих форм, 146 верхніх частин (до найбільшого розширення вздовж тулуба), 38 майже цілих донець (усього взято в колекцію 141 екз.) та 205 вінець, придатних для статистичного аналізу. Переважна більшість цих знахідок належить садибі з житлом 2 другої половини XII — початку XIII ст. Типологічна шкала вінець з урахуванням профілювання шийки з усіх давньоруських об'єктів налічує 17 основних видів (рис. 6, 1—17), які вкладаються в типологічну шкалу X —

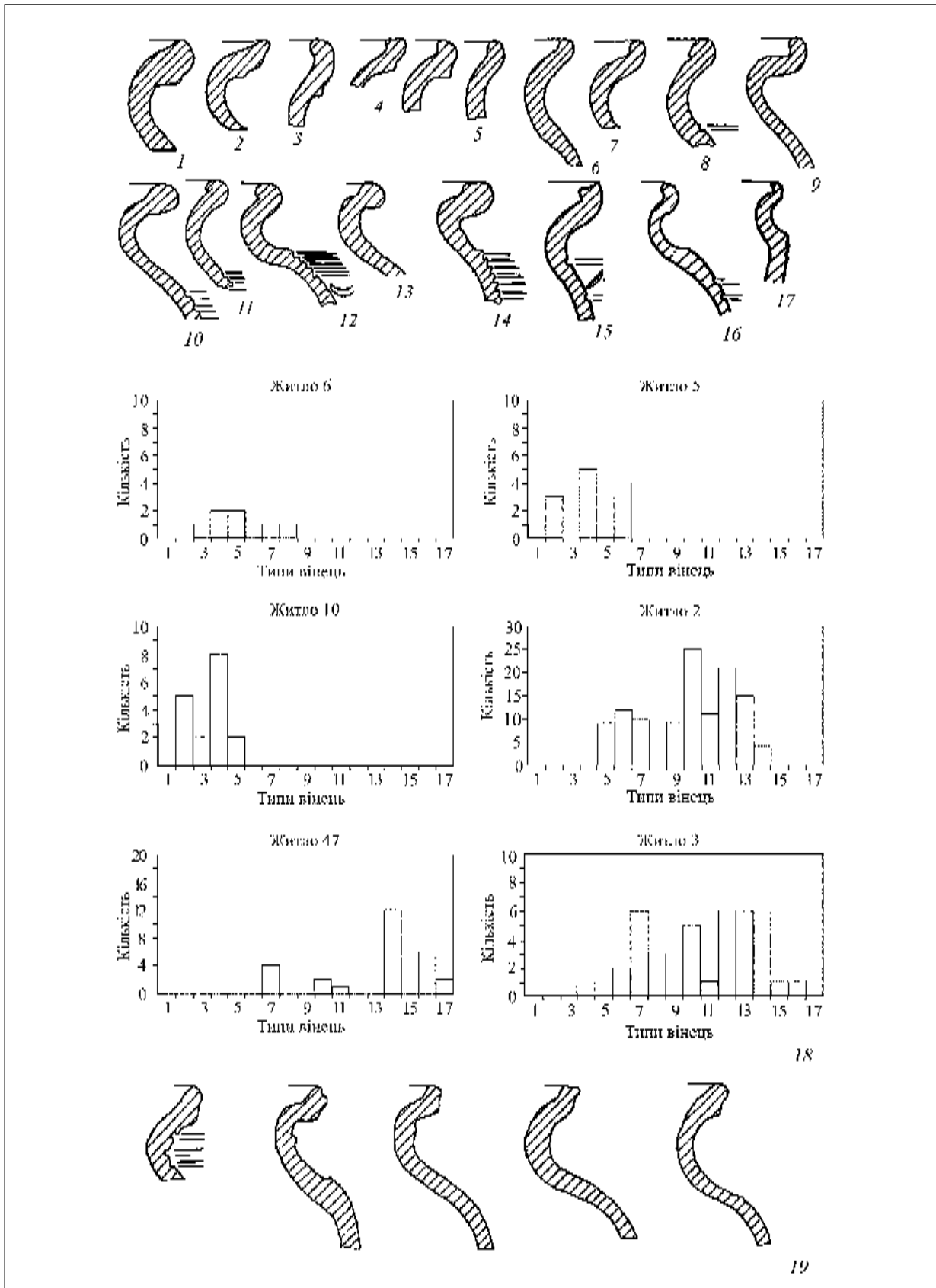


Рис. 6. Типологія вінець горщиків: 1—4 — X — перша половина XI ст.; 5—9 — друга половина XI — середина XII ст.; 10—17 — друга половина XII — початок XIII ст.; 18 — розподіл типів за об'єктами; 19 — рідкісні форми вінець



початку XIII ст., розроблену для цієї території (Петрашенко 1992, с. 7—13). Кількісний розподіл типів горщиків за об'єктами подано на рис. 6, 18. Тут відсутні деякі форми горщиків, поширені в XIII ст. на всьому дніпровському узбережжі, зокрема горщики зі стрічковими ручками, а «псевдоручки» у вигляді вушок трапляються зрідка. Поодинокі типи вінчиків зображено на рис. 6, 19. З 8 цілих горщиків 4 мають широке дно і присадкувату форму, коли висота горщика не перевищує або дорівнює ширині тулуба, що нехарактерно для давньоруського кухонного посуду. Ці форми, можливо, пов'язані з кочовими елементами в матеріальній культурі. Тут виділяється рідкісної форми гачкоподібний тип вінець на короткій шийці, якого немає на синхронних сусідніх поселеннях, розташованих північніше (рис. 6, 17). Проведений статистичний порівняльний аналіз верхніх частин посудин за всіма ознаками форми також підтвердив певну своєрідність бучацької колекції горщиків. Вона має коефіцієнт подібності до горщиків із Григорівки та Ревутового на рівні 72—78 %, що для сусідніх пам'яток є не дуже високим. Ще більші відмінності спостерігаються в орнаментативній та клеймуванні посуду.

Значну частину бучацького посуду було орнаментовано: із 205 фрагментів верхніх частин, відібраних для статистичного аналізу, 150 орнаментовані. Проте співвідношення орнаментованого посуду і загальної кількості варто розглядати за комплексами, оскільки в досліджуваній колекції яскраво вираженою є залежність орнаментативності від хронології. Так, у найраннішому житлі (5) XI ст. жоден із 18 горщиків не орнаментувався, у житлі 10 виявлено 18 форм без орнаменту і лише один фрагмент з орнаментом. Зовсім інша ситуація спостерігається в об'єктах XII—XIII ст. Так, у житлі 2 із 107 горщиків 100 орнаментовані, у житлі 3 — 25 орнаментованих і 9 без орнаменту.

Зони орнаментативності традиційно займали верхню частину горщика. В основному орнамент розміщувався на плічках, рідше — на шийці або стінці. Розмаїтість орнаментальних сюжетів невелика, налічується 5 сполучень різних елементів. Наймасовішим типом орнаменту були прості врізні лінії з чотирьох смуг, розташовані на плічках. Зі 150 орнаментованих посудин 137 мали саме цей сюжет. Друге місце посідають насіниноподібні заглиблення, які трапляються виключно на верхній частині плічка (6 екз.). У трьох випадках (житла 2, 3) виявлено сполучення насіниноподібних заглиблень, нанесених зверху, і врізних ліній — нижче, розташованих на плічках і стінці. В одному випадку трапилася ця сама комбінація елементів, але вище розміщувалися врізні лінії. Ще меншого поширення набув хвилястий орнамент: в одному випадку хвилюю прикрашено

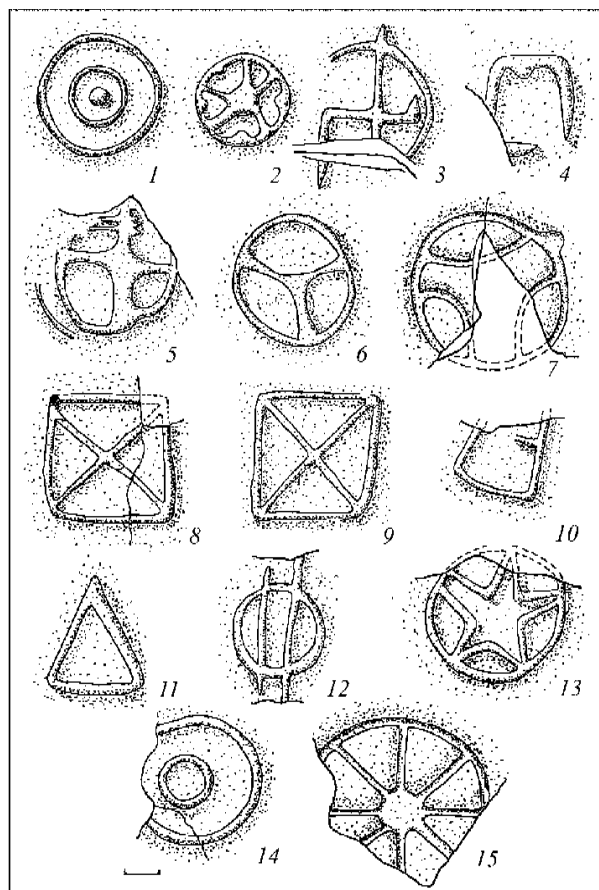


Рис. 7. Клейма на кераміці з Бучака

плічко горщика з житла 3, сполучення врізних ліній і хвилі трапилося на одному екземплярі серед горщиків з ями 47, а сполучення насіниноподібного заглиблення і хвилі — у житлі 10 XI ст.

Отже, орнаментативність бучацької кераміки досить одноманітна — 91 % її сюжетів становив простий елемент із врізних ліній. Тут зовсім невідомим є орнамент у вигляді зубчастого штампа, походження якого пов'язане із західноволинською територією; немає горщиків з орнаментом на вінцях, який ще інколи трапляється на посуді X—XI ст.; відсутні глечики з гофрованою горловиною та білоглинний посуд, поширений на поселеннях, де наявні західноволинські та польські впливи.

Ангобований посуд у комплексах XII—XIII ст. становить близько 5,5 %, дещо більше — у ранніх комплексах. На 147 днищ припадає 25 клейм (близько 17 %). Насправді цей відсоток був значно вищим. Наприклад, у житлі 2 виявлено 51 днище, з них 12 мають клейма. Проте для 22 уламків з цієї колекції неможливо встановити, чи були вони тавровані. Отже, зважаючи на те, що майже половина вибірки через фрагментарність є неінформативною, кількість таврованого посуду могла бути значно більшою і становити 30—40 %. Основні рисунки клейм зображено на рис. 7. Серед цього матеріалу є клейми,

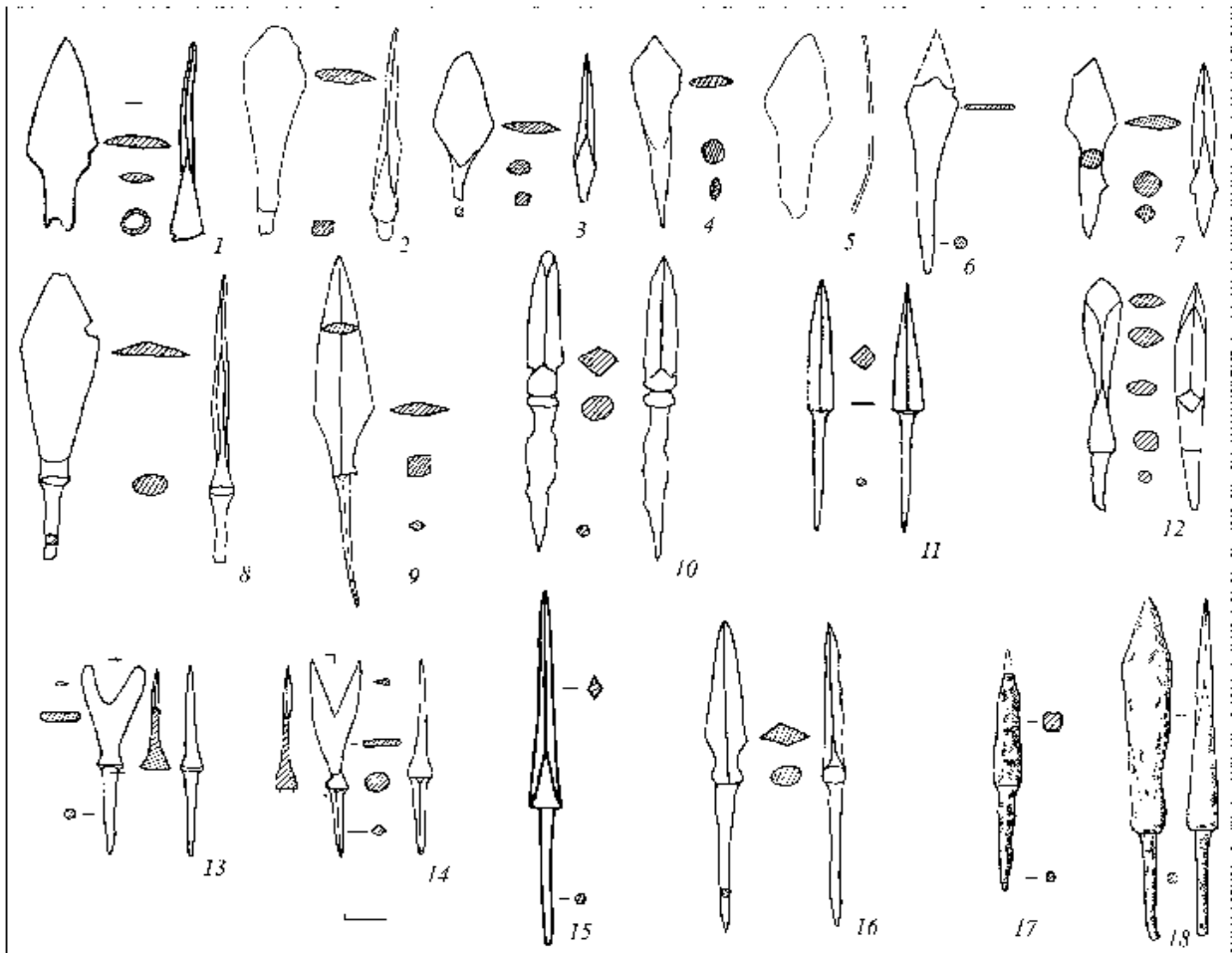


Рис. 8. Наконечники стріл з Бучака: 1—16 — зі змиву; 17 — з ями 47, 18 — з могильника.

що дублюються: це рисунок із двох концентричних кіл з крапкою і колесо з п'яти спиць, що нагадує п'ятикутну морську зірку (рис. 7, 1, 2). Останнє клеймо ідентичного вигляду знайдено також у змиві. Третій випадок дублювання зафіксовано для клейма у вигляді чотирикутника з хрестом (рис. 7, 8, 9). Ці дніща виявлено в ямі та будівлі 1. Подібність усіх деталей та особливостей виготовлення свідчить про їхню повну ідентичність, що в давньоруській кераміці трапляється досить рідко. Крім клейм з однієї матриці, знайдено денця з ідентичним рисунком із різних матриць, зокрема зображення у вигляді свастики з житла 2 та змиву (рис. 7, 3). Цікаво, що серед клейм відсутні явні клейма у вигляді князівського знаку, крім одного, яке умовно можна зарахувати до цього типу зображень (рис. 7, 4). Така ситуація могла мати місце лише у випадку дуже близького центру виготовлення посуду; ймовірно, він потрапив сюди з місцевих гончарних майстерень, що таврували партії посуду, частина якого постійно залишалася на поселенні. Крім поширених на всіх давньоруських пам'ятках клейм у вигляді колеса, концентричних кіл та «триквєстрів», тут трапляються

рисунки, невідомі на гончарних виробках із сусідніх поселень. Це зображення п'ятикутної зірки, аналогії якої відомі серед клейм Києва (Толочко 1981, с. 296, 297) та Вишгорода (Строкова 2000, с. 161, рис. 4, 13), і чотирикутника з хрестом, подібного до зображення з колекції клейм із Сампсонієвого Острова (Моргунов 2003, с. 141). Слід зазначити, що бучацька кераміка XII—XIII ст. за своїми пропорціями й оформленням вінець дуже подібна до цього керамічного комплексу.

Вироби із заліза, отримані з об'єктів, культурного шару та змиву, налічують більше 100 предметів. Це ножі (18 екз.), цвяхи (20 екз.), ключ, замок, одне долото, пробійники-борідки, гарпун та рибацькі гачки (2 екз.), блешня (2 екз.), фрагмент серпа, уламок пили, кресало, скоби, поковки та інші предмети побутового вжитку. Значну колекцію склали вістря стріл (20 екз.), із них 2 знайдено в об'єктах (рис. 8, 17; 4, 7). Найранніший тип — це броньбійний наконечник X ст., знайдений на могильнику (рис. 8, 18), та ромбоподібний «гнездівського» типу (рис. 8, 9); 7 екз. черешкових ромбоподібних із розширенням посередині пера IX—XIII ст. (рис. 8, 2—8), черешк-

овий плаский із боковими виступами (тип 32, за О.Ф. Медведєвим) знайдено в житлі 2. Подібні наконечники були найпоширенішими з середини XII до першої половини XIII ст. Таку саму за кількістю групу складають броневі наконечники. Серед них — 2 екз. з огранкою виділеної голівки (тип 82) X ст. і ромбоподібних обрисів (тип 83) XI ст., 5 екз. належить броневим пірамідальним наконечникам, ромбічним або квадратним у перетині (типи 96, 97), які були найпоширенішими у XII—XIII ст. (рис. 8, 10—12, 15—17). У змиві також знайдено 2 зрізні наконечники XIII—XIV ст. (рис. 8, 13, 14), які дослідники пов'язують із татаро-монгольською навалою, та один втульчатий із широкою датою побутування (рис. 8, 1).

Колекція ножів, за винятком двох-трьох екземплярів, належить до давньоруського періоду. За функціональним призначенням тут побували як універсальні ножі, так і спеціального призначення — для роботи по дереву та зі шкірою. Технологічний та металографічний аналіз 29 виробів із заліза, проведений Г.О. Вознесенською, свідчить, що вироби належали до суцільно-сталевих (27%), суцільнозалізних (34%) та з наварюванням сталевих лез (27%). Якщо два перші технологічні прийоми характерні для сільського ковальського ремесла, то наварювання сталевих лез вважається прерогативою міського. Ще одна особливість цієї колекції полягає у наявності серед проаналізованих виробів ножа, клинок якого виконано в техніці зварного дамаска. Як зазначає дослідниця, такі вироби є вершиною ковальської техніки, вони в порівняно невеликій кількості відомі в Західній Європі, а на нашій території, без сумніву, є імпортом. Цей ніж знайдено у житлі 2 (Вознесенська 2003, с. 102, 103).

З поселення походить велика кількість речей із кольорового металу, щоправда, їх знайдено здебільшого у змиві. За весь період дослідження з води піднято більше 40 предметів, зокрема різних заготовок для прикрас. Якщо порівняти цю колекцію з багатим на знахідки поселенням поблизу Григорівки, де на 110 предметів із кольорового металу припадає 3202 вироби із заліза, виявиться, що це співвідношення у Бучаку на порядок вище. З цих знахідок близько 15 одиниць — це фрагменти пластин, дроту, в тому числі перевитого з кількох ниток, шматочки свинцевих пластин або заготовки у вигляді краплини.

Незаперечним свідченням того, що на поселенні займалися ювелірною справою, є ливарна формочка, яку виявлено в межах виділеної давньоруської садиби XII ст. над будівлею 2. Формочку темно-брунатного кольору зроблено з місцевого сланцю (виходи його знаходяться на березі) із вкрапленням заліза. Структура каме-

ню шарувата, він легкий для обробки. Виріб має трапецієподібну форму із розміром основ 6 і 7 см та висотою 7,8 см. Робоча площа і бокові поверхні опрацьовані, зовнішня має природний вигляд. Товщина формочки не є однаковою і сягає 1,7 см (рис. 9, 1). У трьох кутах збереглися свинцеві штифтики діаметром 0,4 см і завдовжки 1 см. З боку великої основи вирізано три пази у вигляді напівкруглих заглиблень. З нижньої частини крайньої ямки пробито канал. Перпендикулярно до верхньої лунки за віссю циліндра пробито другий канал. Під середньою ямкою висвердлено чотири конічні заглиблення. З боку меншої основи, за діагоналлю до описаного першого пазу, вирізано четвертий паз. Він розташований майже в кутку форми, тому цей кут не мав отвору і штифтика. Канали й заглиблення для форми такі самі, як і в першому випадку. Знайдена формочка є лише кришкою основної форми. У бокові канали вставляли металеві дроти, а заливку робили через пази. Коли метал заливався в циліндричні заглиблення, виходило щось на кшталт порожнистих (завдяки дроту) циліндричних вушок для підвісок. Останні, ймовірно, були пласкими й гладенькими або з одностороннім малюнком, оскільки для них достатньо однієї половинки форми. Отвори під середнім пазом слугували для виготовлення шипів (штирі, накладки) на вироби, які відливали в основній, втраченій, формі. Тут доречно згадати про знахідки двох керамічних тиглів, виявлених у ямі 47 та житлі 2 (рис. 5, 6). Вони мають банкоподібну форму й товсті (до 4,5 см) днища зі слідами поливи. Внутрішня поверхня вкрита пухирцями, що утворилися під дією високої температури. В одному з ранніх жител знайдено товстий шматочок скла темно-зеленого кольору. Серед ремісничих інструментів ювелірної справи виявлено мідний пінцет (рис. 9, 6) та невеликі пробійники-борідки з житла 2.

Отже, частину знайдених речей з кольорового металу виготовляли на місці. Ймовірно, до них належали гудзики, прості дротяні та пластинчасті персні (10 екз.), різні ланцюжки, підвіски-бубонці, прості лунниці, деякі типи пряжок. Разом з тим, у змиві знайдено серію унікальних речей, які могли належати лише феодальній верхівці давньоруського суспільства. Це литий бронзовий перстень-печатка діаметром 2 см (фрагмент) з овальним щитком із зображенням звіра в центрі та рельєфними гульками на краях (рис. 9, 20). Литі персні з овальним гладеньким щитком відомі в Новгороді вже з середини X ст., литий перстень-печатку із зображенням звіра знайдено в горизонті XII ст. (Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 66). Невеликий фрагмент срібного персня з гладеньким щитком знайдено в будівлі XII—XIII ст. Григорівки. Другий мідний перстень із шестикутним

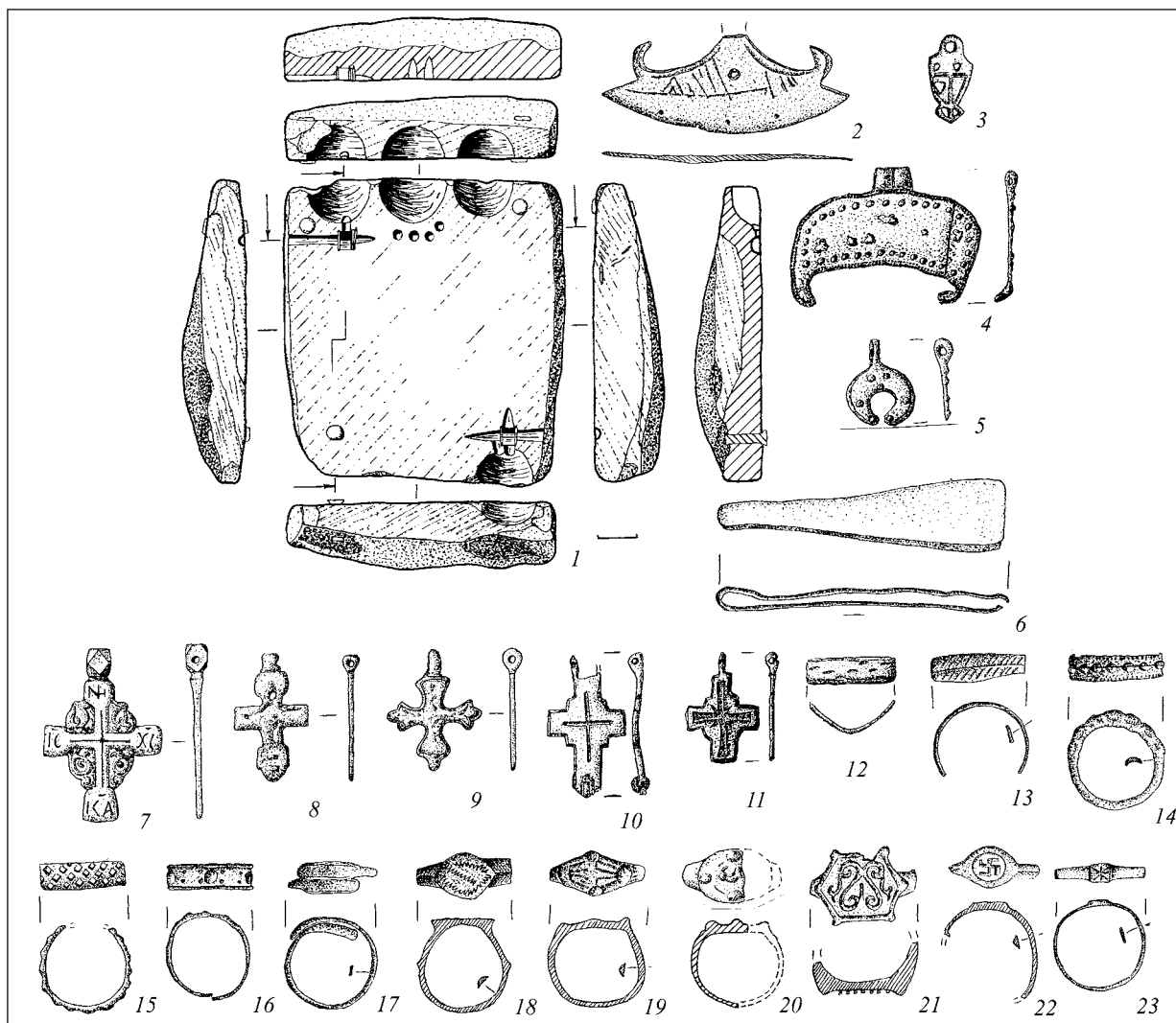


Рис. 9. Бучак. Ювелірна форма та вироби з кольорового металу: 1 — з культурного шару; 2—23 — зі змиви

щитком (діаметром 2,2 см) прикрашено рослинним орнаментом у вигляді серцеподібного крину в центрі з бордюром «із лози» на краях (рис. 9, 21). Цей перстень, як і ще чотири екземпляри, зроблений у техніці тиснення. Два з них, діаметром 2,2 см, з овальними щитками, прикрашені геометричним орнаментом, виконано в техніці «муар», один має круглий щиток із солярним знаком у вигляді «свастики». Ще один перстень, діаметром 2 см, з невеликим прямокутним щитком із зображенням променів виготовлено в тій самій техніці (рис. 9, 18, 19, 22, 23). З них лише один перстень (рис. 9, 18) датується XIV ст., решта належить до давньоруського часу.

У змиві виявлено серію речей культового призначення: два енкалпіони, два нагрудні хрести, два хрестики-тілники й одну книжкову застібку. Енкалпіон належить до типу литих мініатюрних прямокінцевих, з виступами в осередді. Більший екземпляр (3,2 × 1,8 см) зроблено з мідного сплаву, інкрустовано хрестом з обох боків (рис. 9, 10). Другий екземпляр (2,8 × 1,6 см) — з хрестом-

«сяйвом», нижній кінчик обламаний, також двосторонній (рис. 9, 11). Їх датовано XII ст. (Корзухіна, Пескова 2003, с. 173).

Прямокінцевий хрест розміром 4 × 2,8 см містить монограми та інкрустований хрест на фігурному осередді, оздобленому пальметками. Написи на поперечній перекладині: ІС, ХС, на вертикальній: N-I, КА. Аналогій серед давньоруського матеріалу знайти не вдалося, можливо, цей хрест належить до пізньосередньовічного періоду (рис. 9, 7). Обидва хрестики-тілники мають численні аналогії серед подібних речей і датуються XI—XII ст. (рис. 9, 8, 9). До кола престижних речей слід зарахувати амулет-сокирку, литу свинцеву лунницю раннього типу X—XI ст. та вузькорого лунницю, книжкову застібку (рис. 9, 2—5), а також скляні браслети візантійського походження, знайдені в об'єктах та змиві.

На особливу увагу заслуговують речі, пов'язані з торгівлею, а саме — візантійський фоліс 1017/1037 р. (рис. 10), який знайшов мешканець с. Григорівки в урвищі берега на території мо-



Рис. 10. Фоліс візантійський, випадкова знахідка

гильника, та свинцева гирка з житла 2 (рис. 4, 8). Висота виробу 4,2 см, діаметр основи 3,3 см, маса 172,75 г. Аналогічні гирки масою 171,54 і 205,37 г знайдено в Григорівці. З інших виробів із кольорового металу цікавою є знахідка великого уламку (12 × 8 см) мідного котла. Це грубої роботи виріб, верхній край якого смугою загнано досередини і закріплено шістьма клепами. Подібні вироби трапляються в кочівницьких похованнях XII — першої половини XIII ст., а центри їхнього виробництва знаходилися на половецькій території (Моргунов 2003, с. 175). Фрагменти котлів могли використовувати як сировину для ювелірного виробництва. Ця знахідка, як і зазначені вище особливості керамічного комплексу, свідчать про зв'язки мешканців поселення з осілим кочовим порубіжним населенням Поросся та Посулля.

### Просторовий та планіграфічний аналіз

Дослідження всього речового комплексу, особливо зіставлення керамічних знахідок за окремими об'єктами та стратиграфічні спостереження, дозволили синхронізувати будівлі та виділити три періоди в забудові поселення. Початок давньоруського заселення фіксують два житла (7, 10), що датуються межею X—XI — серединою XI ст., та кілька господарських ям, одна з яких була заповнена великою кількістю шлаків. Ці житла знаходяться на відстані близько 25 м одне від одного, отже, вони належали різним садибам, кожна з яких могла мати площу від 500 до 700 м<sup>2</sup>. До другої половини XI ст. належать одне житло (5), воно перекриває ранніше помешкання (7), та виробнича будівля 1. Площа одного подвір'я в той час була, ймовірно, такою самою, як і в попередній період.

Переважна кількість розкопаних об'єктів датується XII — початком XIII ст. Це житла 1, 2, 3, більшість ям та будівля 2. Із цих об'єктів лише житла 2 й 3 пов'язані кутовими прив'язками; умовна лінія, проведена через кут з піччю у

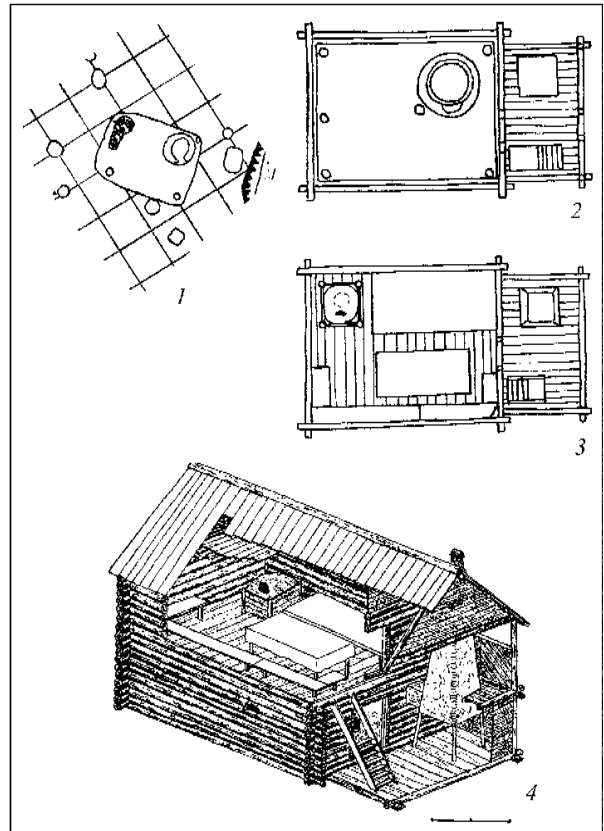


Рис. 11. План та реконструкція житла 2: 1 — план; 2—3 — плани першого і другого поверхів; 4 — об'ємна реконструкція

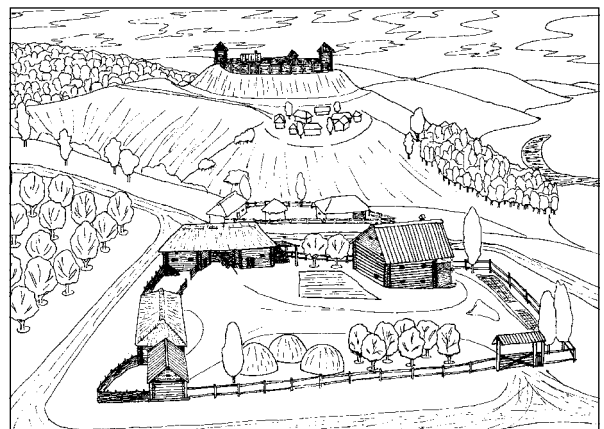


Рис. 12. Реконструкція ландшафту та забудови урочища у XII—XIII ст.: передній план — садиба з житлом 2; дальній план — городище на г. Туз та навколишні села

житлі 3, точно потрапляє на західний кут житла 2. Отже, раніше було збудоване житло 3, що підтверджується і відсотковим співвідношенням типів вінець. Від житла 1 зберігся лише кут з піччю: воно, як і вся садиба, до якої належить цей об'єкт, знищене урвищем.

Таким чином, на центральному розкопі вдалося дослідити лише одну садибу другої половини XII — початку XIII ст. Вона мала овальну фор-

му і займала площу близько 600—700 м<sup>2</sup>. Усі будівлі розташовані по колу, лишаючи вільним від забудови невеликий простір у центрі. Садиба складалася з двоповерхового житла з печами на обох рівнях. Вхід до житла знаходився з боку низької частини схилу, тут, імовірно, були збудовані невеликі сіни з димарем. Хоча така конструкція і не має прямих археологічних підтверджень на дослідженому розкопі, нам вона здається слушною, зважаючи на двоповерховість будівлі (рис. 11). До садиби входили велика господарська споруда з глибоким льохом (буд. 2) і реміснича споруда (яма 47), які, можливо, були перекриті одним дахом, відкриті загони для худоби та кілька сараїв з господарськими ямами (рис. 12). Невеликі господарські ями розташовані по всьому периметру садиби, їх зафіксовано близько 20 і більшість із них не мала достатньої кількості знахідок для датування, проте приналежність їх до давньоруського горизонту забудови не викликає сумнівів. Принаймні третина з цих ям, імовірно, функціонувала одночасно. Вибір архітектури житлових, виробничих і господарських споруд був повністю підпорядкований ландшафтним і геологічним особливостям урочища. Оскільки перепад тераси центрального розкопу від верхньої межі в бік Дніпра становив близько 6 м, усі заглиблені будівлі врізалися у схил. На поселенні вперше виявлено елементи благоустрою території: на денній поверхні зафіксовано бруківку з місцевого каміння завдовжки 3 м і завширшки 1,2 м, яка знижувалася у напрямку схилу. Археологічний матеріал свідчить про те, що мешканці садиби займалися ювелірним та косторізним ремеслами.

Проаналізований матеріал дає змогу реконструювати основні напрямки господарської діяльності населення цих поселенських структур у давньоруський час. Ресурсна зона площею лише 300 га, обмежена природними перешкодами — рікою і сусідніми населеними пунктами, — була замалою для розвинутого орного землеробства, гориста місцевість також не сприяла вирощуванню зернових. До того ж, на поселенні не знайдено жодного орного знаряддя, які в помітній кількості відомі на інших поселеннях, зокрема у Григорівці. Отже, можна говорити про тваринництво як основний напрямок господарської діяльності, чому сприяли великі площі заливних луків та гориста місцевість, придатна для випасу худоби. Тваринництво, рибний промисел, вірогідно, полювання могли мати товарний характер. Іншим важливим напрямком діяльності бучацького гнізда пам'яток були розвинуті ремесла: гончарне, залізобробне, ювелірне, можливо, обробка шкіри, які також цілком могли мати товарний характер.

Населені пункти, розташовані на основній водній артерії Південної Русі, вже з початку свого існування ставали активними учасниками торгівлі. Знахідки монет, престижних рідкісних речей загальноєвропейського вжитку, виявлені на бучацькому поселенні, підтверджують цю тезу. Споживачами гончарної продукції могли бути лівобережні села, де, як відомо, не було у достатній кількості виходів придатних для гончарства глин. Вони більше спеціалізувалися на виробництві товарного заліза, як це видно на прикладі Комарівського поселення (Беляєва, Куйбишев 1995, с. 92—96).

Найскладнішою проблемою залишається питання соціальної організації дослідженої пам'ятки. Хто тут проживав: особисто вільні общинники, залежна від феодала челядь, раби чи інші категорії напівзалежного селянства або підпорядковані державі в особі київського князя смерди? Зрозуміло, що прямої відповіді на ці запитання археологічні матеріали дати не можуть. Проте можна висловити деякі припущення, побудовані на порівнянні окремих артефактів з інших добре досліджених сусідніх поселень. На бучацькому поселенні площа садиби XII ст. була приблизно такою самою, як і на поселенні в Григорівці; вони характеризувалися щільною забудовою міського характеру з різними типами будівель. Тут, як і в Григорівці, виявлено значну кількість престижних речей, будувалися двоповерхові житла, зафіксовано характерні лише для міст елементи благоустрою подвір'я. Ці артефакти, а також комплексне розвинуте господарство і ремесла свідчать на користь проживання тут феодалної верхівки із залежними від неї ремісниками й селянами. Відсутність князівських знаків на гончарних виробках, певна архаїчність рисунків клейм (винятково солярні знаки), подібність керамічних виробів до комплексів із Посулля і слабкий зв'язок з керамікою Києва, Григорівки й Ревутового, можливо, свідчать про належність цього поселення місцевим боярам. Накопичення значних багатств у руках знаті дозволило їй у XII ст. збудувати городище-замок, яке могло функціонувати лише за рахунок великої сільської округи, де вироблялися основні продукти споживання, що разом із розвинутими ремеслами створювали базу для товарного виробництва. Існування поряд двох синхронних городищ може свідчити про дві лінії адміністративного устрою регіону: одна пов'язана з будівництвом державних фортець, що входили до дніпровської оборонної лінії, друга — з будівництвом феодалних замків, пов'язаних із боярським землеволодінням.

- Беляева С.О., Кубишев А.И.* Поселения Днепропольского Ливобережья X—XV ст. — К., 1995.
- Брайчевский М.Ю., Кравченко Н.М.* Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища за 1960 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. 1985/1 в.
- Генинг В.Ф.* Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973, № 1.
- Вознесенська Г.О.* Рівень розвитку ковальського виробництва // Село Київської Русі. — К., 2003.
- Войноровський В.М.* Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії 1. — Чернівці, 2000.
- Довженко В.Й., Приходнюк О.М.* Звіт про роботу Канівської слов'яно-руської експедиції в сс. Халеп'я та Григорівка в 1971 р. // НА ИА НАНУ. — Ф. 1971/14.
- Колчин Б.А., Янин В.А., Ямщиков С.В.* Древний Новгород. Прикладное искусство и археология. — М., 1985.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А.* Древнерусские энкальпионы. Нагрудные кресты-реликвии X—XIII вв. — СПб., 2003.
- Максимов Е.В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Моргунов Ю.Ю.* Сампсониев Остров. Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI—XIII веках. — М., 2003.
- Петрашенко В.А.* Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — М., 1992.
- Петрашенко В.О.* Про один керамічний комплекс VIII—IX ст. з Середнього Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ—Львів, 1997.
- Петрашенко В.О.* Поселення Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997.
- Петрашенко В.О.* Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999, № 2.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Петрашенко В.О.* Кераміка та гончарна справа // Село Київської Русі. — К., 2003.
- Строкова Л.В.* Гончарські клейма з Вишгорода // Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 років. — К., 2000.
- Толочко П.П.* Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981.

*Одержано 04.06.2004*

*В.А. Петрашенко, В.К. Козюба*

#### ДРЕВНЕРУССКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ У с. БУЧАК

Статья посвящена пространственно-топографическому анализу группы древнерусских поселений, расположенных в окрестностях с. Бучак Каневского р-на Черкасской обл. Опубликованы материалы многослойного поселения в ур. Рожана Крыныця, в научный обиход введена большая коллекция вещей, полученных со смыва побережья Каневского водохранилища. Исследована ландшафтно-топографическая структура территории компактно расположенной группы памятников (2 городища, 4 поселения, могильник), отмечено ведущее место поймы в территориальной структуре региона. На основании анализа вещевого комплекса, планиграфии центрального раскопа и возможностей ресурсной зоны сделан вывод о приоритетном развитии животноводства и ремесел в хозяйственной структуре поселка. Весь комплекс исследованных археологических артефактов позволяет говорить о принадлежности поселения у с. Бучак местной знати.

*V.O. Petrashenko, V.K. Kozubaba*

#### ANCIENT RUS' SETTLEMENTS NEAR THE VILLAGE OF BUCHAK

The article analyzes spatial topography of a group of Ancient Rus' settlements located in the vicinity of Buchak village in the Kaniv Region of Cherkassy Oblast'. The materials on a multi-layer settlement located at the Rozhana Krynytsya tract are published. A large collection of artifacts obtained from the washing-away of the bank of the Kaniv water storage basin is introduced to the scientific world. Landscape and topographic structure of the territory of a tightly situated group of monuments (2 hill-forts, 4 settlements, and a burial ground) is studied, the primary role of flood-lands within the territorial structure of the region is noted. The analysis of material assemblage, planigraphy of the central excavation trench and the possibilities of the resource zone lead to a conclusion regarding the priority development of animal husbandry and crafts within the economic structure of the settlement. The whole assemblage of the archaeological artifacts under study permits us to conclude that the settlement near the village of Buchak belonged to the local aristocracy.